

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Андрій КРАСНОЖОН
Олександр КРАСОВИЦЬКИЙ

10 РОЗМОВ
ПРО ДАВНЮ
ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

Харків
«ФОЛІО»
2023

1.

Прохідний коридор Євразії

— З чого почалася історія українських земель?

Важливо визначитися в термінах, оскільки розмова має бути тривалою. З чого почалася історія в принципі і що це таке...

— Згідно з Цицероном — історія це вчителька життя...

Яка вчить нас лише тому, що її уроки ніхто не засвоює. Вчителька хороша, та з учнями кепсько. Історія — це сукупність минулих подій, зафіксованих сучасниками, чи їх нащадками з ціннісним до них ставленням.

— Як нащадки можуть дізнатися про своє минуле без згадок сучасників?

За допомогою археології. Показовим прикладом є загибель Помпеї. Стародавній Рим із усім його потужним адміністративним і канцелярським апаратом, а також епістолярною традицією, загибелі не лише цього міста, а й іще двох разом із ним, не помітив.

— Стабії та Геркуланум...

Одночасна загибель трьох великих міст, розташованих майже в центрі Італії, пройшла повз сучасників. Точніше, тих представників, які могли б занести цю подію до анналів історії. При тому, що подія є більш ніж неординарною з огляду навіть наших днів.

— А як же Пліній-молодший?

Загибель рідного дядька внаслідок такого незвичайного явища, як виверження Везувію, його захопила більше, ніж самі міста. Із забуття цей історичний факт витягли археологи. Точніше, викопали і вплели в канву історії античної цивілізації, що залишається сьогодні одним із найяскравіших її сюжетів.

Але археологія фіксує, так би мовити, історію матеріальної культури. Вона залишена «ненавмисно» сучасниками у вигляді напластунів культурних шарів. Та ж історія, залишена ними навмисне («для пам'яті»), відображена в літописах, документах, листах, різноманіт-

них текстах присвяти на могильних або заставних плитах. З розвитком археології монополія історика — як дослідника архівних і літописних текстів — на написання історії зникла. Прив'язка до письмового документа як єдиного джерела знань про минуле також зникла. Писана історія активно доповнюється, деталізується археологічними джерелами. Викладати свої спостереження письмово людство навчилося порівняно пізно — якихось п'ять тисяч років тому. І то у двох локальних місцях Земної кулі — у Стародавньому Єгипті та Месопотамії. А як дізнатися історію тих цивілізацій, які писемність ще не винайшли, документи яких не зберігають в архівах?

Одночасно з періодом будівництва знаменитих пірамід у Єгипті, на території України успішно розвивалася трипільська землеробська «цивілізація», і вона була неписьменною. Усі свідчення про неї — від побутових деталей до уявлень про фізичну антропологию мешканців, нам відомі винятково з розкопок. Причому, до 1900 року, поки український археолог Хвойка не знайшов її перших слідів у своєму розкопі під містечком Трипіль на Київщині (звідси й назва всієї культури), у свідомості освіченої публіки ніякого трипільля не існувало.

Дописемна історія людства, так звана преісторія, охоплює період у більш ніж два мільйони років. І більша частина джерел для написання історії стародавнього світу отримана археологічним шляхом. Історія як елемент цивілізації, як прояв схильності до фіксації сучасних подій для їхнього увічнення — достатньо пізній прояв людської свідомості. Ймовірно, це пов'язано не лише з писемністю, а й із релігійною свідомістю давніх людей. Історії як процесу зміни унікальних, неповторних подій бути не може в тих спільнотах, які впевнені в божественній зумовленості всього, що відбувається. Саме археологи відкрили найдавніший період історії людства — палеоліт, кам'яну добу. Причому і тут спрацювала релігійна свідомість: християнська Європа тривалий час не хотіла вірити не лише в людину давню, а й розумну.

— Тобто походження від мавп перших гомінід визнали, проте неандертальцю відмовляли у розвитку?

У рівному розвитку еволюційному, в образному мисленні й інших ознаках людини цивілізованої. Адже час як головна категорія історії має лінійну спрямованість у християнській (європейській) свідомості. Отже, люди повинні розвиватися, розумнішати й ушляхетнюватися в умовах протікання часу. Це означає, що в епоху ХІХ ст. неандерталець мав бути диким, кровожерливим і волохатим,

порівняно з жителем умовної Фландрії чи Тоскани... Пригадуєте ті умоглядні реконструкції в картинках неповоротких первісних людей, горбатих, вкритих вовною та з кийком у руці? Цей штамп почав сипатися з появою сенсаційних відкриттів печерного живопису іспанським археологом де Саттуолою у 1879 році в іспанській печері Альтаміра. Йому не вірив жоден академік, що це не є підробкою. Ну не могли примітивні давні люди кам'яної доби створювати такий професійний поліхромний живопис зі застосуванням органічних фарб, з відчуттям перспективи, сюжету, динаміки тощо. На визнання цього факту, на злам наукових стереотипів витратило кілька років. Теперішнє покоління вчених пішло ще далі — неандертальці серед нас, якщо говорити перебільшено. Властивості моторики їхніх тіл і фізична антропология насправді були такими, що сьогодні в юрбі ми б не відрізняли їх від співгромадян, якби ті носили сучасний костюм чи джинси.

Загалом історія — це не лише книги давніх ченців, хронографи й інші загадкові письмена. Історія (принаймні давня) пишеться лопатою. У цьому розумінні — вчорашня платіжка за світло, це також документ епохи, що фіксує важливий для конкретної людини момент, який відбувся у повсякденному житті. Інша річ, чи буде цікавим і важливим цей факт через сто років чи тисячу історикам майбутнього. Мені доводилося свого часу працювати з такими платіжками п'ятисотрічної давності турецького Ізмаїла — тобто, зі звітно-фінансовими документами своєї епохи. Вкрай корисне розуміння деяких деталей побутової історії містян.

— Але ж цікавих вам, а не ізмаїльцям турецького часу...

Авжеж, їм, сучасникам, й на гадку не спало, що ці документи ляжуть в основу реконструкції історії Ізмаїла через 400 років. Історія — це ціннісне ставлення до часу. Дивна необхідність фіксувати події у пам'яті — основний культурний інстинкт людини. Гадаю, в його основі — тваринна, первісна претензія людини на фіксацію своєї території, кормової бази. У спогадах Ахматової це вдалося висловити інтелігентніше, на прикладі суперечок вуличної пітерської черги: «Вас тут не стояло!». У політичному розумінні історія працює на обґрунтування цієї сакраментальної заяви. Але довести вдається не завжди. Залежить від того, чиї історики сильніші.

Відомі приклади, коли інстинкт відмовляв. Коли час втрачає цінність, а інтерес до документальної фіксації згасає. Приміром, перед очікуваною катастрофою. У діловодстві канцелярії господаря

середньовічного Молдавського князівства в міру наближення до 1492 року кількість виданих нею документів різко падає і зводиться майже до мінімуму того року. Але вже наступного різко зростає знову.

— *Опустили руки в очікуванні чогось страшного?*

В очікуванні кінця світу. Середньовічна Молдова у XV ст. працювала і жила за літочисленням «від створення світу». У молдавських документах того століття, пам'ятних текстах закладних будівельних плит дати позначали шостим тисячоліттям — тобто шість тисяч років тому (на той момент), на думку церковних ієрархів, було створено світ. Якщо перевести у звичну нам систему різдвяного літочислення, шосте тисячоліття закінчувалося у 1492-му — того року його замінювали сьомим. Кругла дата.

— *А «круглі» дати у середньовічній європейській християнській свідомості — апокаліптичні...*

Атож, уся країна перейшла в режим очікування кінця світу. Навіщо бруднити папір, якщо завтра світ завалиться у настанні семитисячного року?

Історія виткана з фактів. Історики «добувають» їх у джерелах — письмових, матеріальних, епіграфічних. Кожен історик протягом кар'єри пише свою одну й ту ж книгу. Узагальнення, інтерпретації, критика — все це нескінченно переосмислюється та перемелюється науковою спільнотою у монографіях, дисертаціях, статтях.

Факт сам собою — результат повсякденного життя спільноти, конкретної людини. Історичним він стає, коли вшановується увагою сучасників або нащадків.

До прикладу, факт народження Наполеона Бонапарта 15 серпня 1769 року є безперечною історичною подією — елементом світової історії через значущість запущених унаслідок цього народження причинно-наслідкових зв'язків, що мають цінність для наступних поколінь, відтак формують канву історичної розповіді. У цьому сенсі писана історія ніколи не буде тотальною, всеосяжною, хоча будь-який професійний історик одержимий цією манією в рамках своєї вузької спеціалізації. Як там у Тита Лівія: «Історія Риму від заснування міста»? Хочеться додати: «...і до сьогодні».

— *У наших теперішніх бесідах передбачається хронологічне охоплення не менше...*

Так, від палеоліту до Головліту... Мало кому відомо, що того ж дня — 15 серпня, всі археологи на пострадянському просторі святкують

свій професійний день. Тривалий час він був неофіційним. Цей факт історичним не став. Гадаю, якийсь сторонній спостерігач із незнання цілком міг би вирішити, що тутешні археологи насправді відзначають щороку саме день народження великого француза.

Факти криються у джерелах. Джерел ніколи не буває забагато. Мета щодо повноцінного відтворення історії минулої епохи недосяжна в принципі. Факт залишається незмінним за визначенням, а його інтерпретації мінливі через динаміку інтересів, технологій кожного наступного покоління дослідників. Цей процес уточнення, насичення історії нескінченний. В обивательському розумінні він називається «переписуванням» історії. Тому звинувачення у тому, що історія — це зовсім не наука, широко поширене. Але й фізика з астрономією — у цій логіці також не науки, у що, звісно, обивателю повірити важче. Система координат, у якій конкретні вчені співтовариства домовилися діяти, періодично відбуваються так звані наукові революції. Скажімо, астрономія до Коперника та Галілея залишалася наукою з геоцентричною системою координат. Отже, Коперник переписав астрономію, коли все це поламав, помінявши Сонце зі Землею місцями.

Й якщо джерела ніколи не брешуть, то дослідники, при роботі з ними, часто-густо помиляються. Джерела добровільно самі ні в чому не зізнаються — їх треба «допитувати» (за вдалим висловом Марка Блока). Це позитивісти позаминутого століття вважали, що правдою є лише те, що пером написано чорним по білому. І ні кроку в бік щодо сумнівів.

— Як влаштована робота з джерелами?

Це захопливий і детективний процес. Робота з джерелом базується на його внутрішній і зовнішній критиці. Тут краще навести приклад. Багато хто носить червоні нитки на зап'ястях. Зараз ця мода, здається, минає. Більшість носіїв пояснюють, що це простий амулет і не більше. Засіб від пристріту.

Уявімо, що поховання умовних носіїв такого червоного мотузка розкопують археологи через тисячу років (уявімо також, що мотузок дивовижним чином не зотлів). За хрестиками на грудях автор розкопок розуміє, що має справу з останками християн. У пошуках відповіді на запитання, чому на зап'ястях похованих червоні шнурки і в чому символізм цього атрибуту, він звертається до Біблії. Додатковий матеріал для роздумів йому дає висновок антропологічної експертизи: всі знайдені на той момент на некрополі скелети — жіночі. Так дослідник вступає на слизький шлях наукових інтерпретацій.

Не складно знайти в книзі Ісуса Навина (2:17) пасаж про блудницю Раав, яка допомогла здати рідний Єрихон військам цього ж Навина. І щоб у масовій різанині містян панночка й її домочадці не постраждали, розвідники наказали їй пов'язати червону мотузку на вікно будинку як знак для штурмувальників, що його мешканці недоторканні.

Так народжується несуперечлива версія, що ґрунтується на даних кількох джерел: жіночі скелети, червоні нитки, християни, біблійний сюжет. Досліднику тепер уже ніщо не заважає висунути у науковій пресі свою ідею про знахідку цвинтаря блудниць. Можливо, це дасть основу дисертаційному дослідженню. Цілий сектор у якомусь інституті отримає новий грант на продовження розкопок. Ця версія отримає загальне визнання й увійде в історіографію, як єдино правильна, доки... Доки з новими розкопками не знайдуть кістяк саме чоловіка з мотузком на зап'ястя. І з першою такою знахідкою впаде вся версія. Джерелознавча база постійно доповнюється. Це змушує науку розвиватись. Я сам не раз ставав учасником подібних науково-дослідних сюжетів — як у ролі «фантазера-теоретика», так і «викривача» вигадок колег.

— Чи правильно я розумію, що археологія слугує постачальником таких самих історичних фактів на стіл історика, лише за доісторичними епохами, до письменними, так би мовити?

Не тільки. Археологія як джерельна дисципліна виконує завдання щодо забезпечення матеріалом найрізноманітніші епохи. Щодо реконструкції первісної історії, археологія — безумовний монополіст. Але що вище за шкалою часу царина її інтересів, то більше вона перетворюється на історичну допоміжну дисципліну.

Всім відома Аккерманська фортеця у Білгород-Дністровському на півдні Одеської області. Архітектура цієї пам'ятки містить безліч ознак того, що наявній зараз фортеці XV століття передувала якась рання, невідома раніше твердиня. Але знайти її та визначити площу, планування, датування можна лише за допомогою розкопок археологічних, а не архівних. Потрібно шукати стародавні фундаменти у перспективних місцях. Тим самим археологія може вирішити суто історичну проблему.

— Отже, все, що ми знаємо про ранню історію України, дала археологія. Як далеко в глибину століть заходять історики щодо датування?

Аккерманска фортеця. 1790 р. Художник М. Іванов

Аккерманска фортеця. 2012 р. Фото Д. Следюка з архіву А. Красножона

Більше ніж на мільйон років. Все почалося у палеоліті. З грецької «палео» — стародавній, а «літос» — камінь. Глобальна хронологія людства, в яку вписані й українські території, ділиться на дві «ери»: каменю та металу. Кожна з них ділиться на три нерівні за тривалістю доби. Для каменю це палеоліт, мезоліт та неоліт. Для металу — мідна, бронзова та залізна доба. Цей поділ багато в чому умовний і виходить із еволюції виробничих технологій, що змінювали одна одну. Ми з вами живемо та працюємо у добу заліза, яка почалася три тисячі років тому. Початок доби бронзи прийнято датувати кінцем третього тисячоліття до н. е. Мідна доба — її ще називають міднокам'яною (енеоліт) — через характеристики перехідного етапу почалася в четвертому тисячолітті до н. е. Неоліт (новий камінь) розпочався у сьомому тисячолітті до н. е. Йому передував мезоліт, що почався в дев'ятому тисячолітті до н. е. Нарешті, палеоліт (він ще ділиться на пізній, середній і ранній), отримав початок у Східній Африці два з половиною мільйони років тому.

В Україні палеоліт розпочинається 1,2 мільйона років тому. Дослідники відкрили декілька десятків стоянок первісної людини. Це місця, де люди перебували тимчасово через свої заняття полюванням і збиранням. Такі стоянки вони облюбовували сезонно, наприклад, біля річкових переправ, у періоди міграцій великих диких тварин, на яких вели полювання. Під час переправи, як відомо, навіть такий великий і могутній звір, як бізон, уразливий навіть для погано озброєного гомо-сапієнса. Наші пращури навчилися виготовляти примітивні знаряддя праці або полювання, які видозмінювалися в міру вдосконалення технологій виробництва. У мезоліті кам'яна індустрія набуває так званих мікролітичних форм. Справжнім проривом був винахід лука і стріл у цей період — мабуть, найдавніший із винаходів, який зараз використовує людство.

— Звідки ми знаємо про лук і стріли у мезоліті? Органіка не мала б зберегтися у землі...

Зі сюжетів наскельного живопису південної Франції й Іспанії. Відомі зображення сцен полювання на оленів та інших великих тварин на межі верхнього палеоліту та мезоліту.

— В Україні знайшли такі зразки первісного мистецтва?

Знайшли, але далеко не такі. Набагато примітивніші. Винахід лука відкрив можливості для ведення ефективного дистанційного полювання, що зменшувало ступінь небезпеки для людини в разі. До речі, саме в цей період відбувається одомашнення першої тварини. У

Фрагмент військової карти Балкан березня 1453 р. Автор невідомий.
Опубліковано: І. Думітру-Снагов, 1979 р.

контексті сказаного, ні в кого не викличе подиву той факт, що це був собака. Наступного за мезолітом періоду кам'яна індустрія сягнула вершини своєї досконалості. Крім іншого, людина у добу неоліту навчилася робити кераміку та пиво, до речі. Але не ці два найбільші винаходи людства, на жаль, дали цій епосі свою назву. Порівняно з Африкою, Китаєм чи окремими районами Південної Європи історія українських земель мала порівняно пізній початок. Наші території опинилися на околиці заселеного первісною людиною світу кам'яного віку.

— Це пов'язано з холодом?

Із періодом глобального похолодання. В результаті якого приблизно ще 10,3 тисяч років тому більша частина Європейського континенту, в тому числі північна територія України, була вкрита льодами. Якщо рання людина була залежною від перекочування тварин, то вони залежали від рослинного покриву. Клімат, сезонні зміни, змушували все це рухатись. На території України льодовиковий покрив простягався до широти сучасного міста Чернігів. І тепер можна бачити його сліди на Поліссі, на Київщині та Чернігівщині. Це піщані ґрунти та рештки морен із обкатаних брил, які цей льодовик штовхав перед собою або приносив на своєму тілі за тисячу кілометрів. На межі палеоліту та мезоліту все це щасливо розтануло, каміння осіло навечно, піщані пустки заросли лісами, у проораних льодовиком улоговинах з'явилися численні поліські озера та болота.

— А пісок — це результат тертя, перемелювання каменів?

Аякже, унаслідок тисячолітніх рухів льодовика та його танень відбувалося накопичення алювіальних геологічних порід. У цих пісках у Білорусії вирощують картоплю. На Чернігівщині, до речі, також.

Кліматична історія Землі чергується епохами зледеніння та потепління. Останні десять тисяч років вся північна півкуля живе в умовах міжльодовиків. Потепління викликало відступ льодовика з території теперішньої України, що створило кліматичні та географічні передумови для розвитку історії цих земель. Саме у цей період остаточно сформувалися найбільші річки сучасної України. Приблизно в четвертому тисячолітті до н. е. оформляється й сучасна кліматична зональність від аридної степової зони на півдні (традиційного ареалу кочівників), до лісових масивів півночі (осіле, землеробське населення). Саме тоді формується головне багатство сучасної України — чорнозем.

ЗМІСТ

1. Прохідний коридор Євразії	3
2. Придніпровські сучасники Великих пірамід	19
3. Степовий транзит.....	43
4. Скіфський квадрат.....	48
5. Елліни на берегах незамерзаючого Понту	77
6. Від Європейської Сарматії до Кримської Готії	102
7. На краю імперії двох Римів	138
8. Римська Україна	145
9. Кочівники раннього Середньовіччя	178
10. Напередодні катастрофи XIII століття	193